

Kullamaa.

~~III-24~~

Tartu Ülikool

F55

nim. 3

s. 96

Uhke, Reinhold

Kiriklikeude mälestusmärkide
registreerimise töö Kullamaal,
Tartu ülikooli ühiepilase töö
juhendaja (prof. O. Sild) märkuste
ja hinnanguga.

1928

85 l. 6 foto, 8 joon. ja 3 jälgendiga.

[Faint, illegible handwriting, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

Registracija:

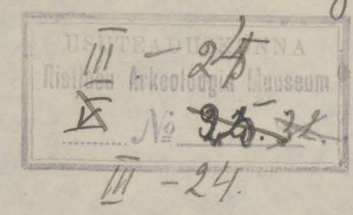
Reinh. Ukre.
 and that

1928a. 2000

Puudub lehesülgede numeratsioon.
 Kirju on tarvis unesti võrrelda.
Margitud pokaad parandada
 või täiendada või felgitada.
 Pildid ja joonised on head,
 kuid ei ole mitte võrreldavad.
 Tallinn Rossistatoomi arhiivis
 võiks ka võrrelda,
 kas on Pullamaa kiriku
 raamatud kõik kelle vahel
 ja ka kesparkhivis.
8/XII 1928. Oselt

Kiriklirkude
 mälestusmärkide registreerimise
 töö
 Kullamaal.

Registreerija:

Reinh. Ukre.
 stud. theol.

1928a. suvel.

Kullamaa.

Teofe nini wale!

Vaade välgast.

Kirik ümberolera surmuaiaga ja Nabadus-
-sõjas langenute mälestussambaga.

I. Kas on Kullamaa kirikul, abikirikul, kabelil, õpetajamajal j.n.e. mõni kiri elm aasta-
 -aru seinal? uktsel? tuulelipul? ristil? j.n.e. Kus
 kohal see just seisab ja missugune on tähttähele kirja
 sisu? Millal on kirik, abikirik, kabelid, õpetajamaja
 ehitatud, mis materjalist ja kui suured nad on? Kas
 on kirik ja teised sarnased elitused torniga ehk ilma?
 Kellel on kirik, abikirik j.n.e. pühendatud? Kiriku,
 abikiriku, kabeli ehk kabelite orientatsioon ilma-
 kaare suhtes.

Kullamaa kirik on pühendatud püha
 Johannesele ja kannab nime: „St. Johannese
 kirik Kullamaal.“ Paksakeelne nimi kõlaks:
 „Kirche St-Johannis zu Goldenbeck“.
 Nimi Goldenbeck (Kullamaa) ulatub õige kaugesse
 minevikku.

Sellest nimi tulitatu - selle kohta võib väga
 mitmesuguseid oletusi teha. Näit: kiriku lähedal
 asub liiva mägi, mis rahva arvamise järel pida-
 -vat kulda sisaldama. Sellest siis nimetus Kullamae,
 Kullamaa. Pu koht on juba paganuse ajal omanud
 teatud tähtsuse. On olnud ohverdamise kohaks.

(E. H. Busch: „Die Evang. Luth. Kirche in Russland. ltk 633.).
 Esimest korda nimetatakse Kullamaa kihelkon-
 -da ajalooamatutes 1364 aastast, kui sinna

kirjutaja
Teofe (nimi vale!

määrati ametisse üks parodiaal-preester.

Gooti stiilis paekivist kirik on kindlasti juba 14. aastasajal olemas. (E.H. Busch: Ev. Luth. Kiriku in Russ. lkk. 110-111.)

1868 aastal ehitati kirikule juure sakristei ja altariruum. Kirik oli varemalt ilma tornita. 1869 on kirikule torn ehitatud ja sisseõnnistatud.

Torni kõrgus on 150 jalga.

Peaukse - portaali kohal on aasta arv 1868.

1868

See arv tähendab üleralnimel. torni ehitamise algust sest sel aastal alustati kõik kolm ehitust (torn sakristei ja altariruum). Kaks viimast pühitseti juba samal aastal sisse. (Kiriku kroonika aastast 1844.)

Kirik on (laev) 14 sülda pikk ja 6 sülda lai.

Torn 4 x 3,5 sülda. Altariruum 4½ x 4 sülda.

Mahutab enes 550 istekohta. Põrand on paekivist. Väga arvatud kirikukoda, altariruum ja vana altari koht, mis on kaetud laud põrandaga. Igal pool esineb teravkaar, ainult seinakapp on ümar-kaarega. Kirikul on 3 sissekäiku: ,portaal, ,kõvaluks paremas küljes (parim on arvatud siin kirikus seisest, nägu altari poole) ja

7
3) Sakristeist sisseminev ukse. - Aknaid on kirikul kaheksa. Paremal pool küljes 3 akent, vasakul 2 ja altari ruumis kolm. Aknad on täiesti lihtsad. Värvilisi klaase ei ole.

Kirik sai seest 1926 aastal remonteeritud. Katust parandati 1928a. Katuse ja torni on kaetud sindlitega. Tornitipus on rist, munaga. Kas sääl midagi kirja või aastaaru leidub, ei või öelda.

Praegune õpetajamaja on ehitatud aastal 1845 - 1847. Ehitus on puust ja kaetud õlgkatusega. Asub kirikust 100 sammu lõunapooli. Õpetajamaja ümber asub aed ja kõrvalised hooned.

Kiriku taga asub surnukammer, ehk, nagu Kullamaal kutsutakse, kabel. See on paekivi ehitus ja nähtavasti õige wana. Sellise ehitamise kohta mingisugused teated ei ole. Puuduvad ka igasugused aastaarvud ja kirjad seintel ustel j. n. e.

Leerimaja on ehitatud 1873 aastal. Samal aastal on see aga mahapõlenud. Pärast põlemist on aga kohe uuesti ülesse ehitatud. Leerimaja asub kirikust 300 sammu eemal. (Lõuna lääne sihis). (Andmed ehitamise

aja kohta kiriku kroonikast).

Kiriku orientatsioon ilmakaare suhtes
jääb vastamata.

Registreeerijal puudus vastav aparatuur
millega orientatsiooni määrata. Ilma sellita on
orientatsiooni määramine ebatäpne.

Kirik seest.

II.

Millal ja mis materjaalist on valmistatud kiriku altar (ehk altarid, kui veel vanu taroitamata olemas)? Millest on altari laud või alus (resp. kas ei leidu keskajset altarikivi, mille ristid nurkadel ehk keskel)?

Praeguni altar on 1869 aastast. Kille poolt kingitud pole teada. Võis ka olla, et kogudus ise muretses. Altar on valmistatud saarepuust ja värvitud pruuniks. Pootistiielis - omades terawa lõike.

Altari laud on samast materjalist, millest altar. Keskajset altari kivi ei ole olemas. Altari võre on täiesti lihtne. (Pärapilt №   ).

III.

Mida kujutab altari pilt, kelle töö ta on ja mis aastast? Kui altaris mitu pilti ja nikerdused on, siis kõik täielikult kirjeldada.

Kuldraamis altaripilt kujutab Jeesust ristil. Risti all on kaks naist. Üks neist vaatab ülesse Jeesuse poole - kuna teise pilk on kaugusse juhitud. Õnnistegijal ei ole kibe kannataja ilme vaid sellest pugeldub sügav rahu ja lunastus.

Altari pilt on G. Watlhe töö aastast 1860.

G. Watlhe 1860 on kirjutatud maal-
-eri alumise paremasse nurka.

Teisi pilte ei ole praegu olemas.

IV. Missugused kirjad leiduvad altariel,
altari pildil, altari vörel, ja mis aastast,
kui kiri ise seda ei ütle.

Mingisuguseid kirju altariel, altari vörel
ega altari pildil (peale kunstniku nime
ja aasta arvu) ei leidu.

V.

Mis materjalist on kantsel ehk kantslid
(kui need mitu) ja mis aastast nad on?

Kantsel on tamme puust.

Kingitud Kullamaa kirikusse aastal
1626, 26. märtsil, Kaljo mõisa pärisõnna
Gerhart Hennigkhusseni poolt

Sellist on alalhordunud kiriku arhiivis
säilendamise dokumend.

Sellest on siin tehtud ära kiri.

+

Jaf Gasperot Garminghjußan fobgafafan
 zur Ketz und Koopmann, jeban deßan
 Fracht/teil zu Gottel nfan und i
 Mannen Neitz, Gayl und Ketzlich teil
 fürfarbigem luffen und der Guffheil
 Kienig Kooprat. Gott in Vorber alles
 quonten, der gabe wir unner Form und
 Leiben, Brindolain, Garmak, Frisch,
 Garmindafait, Lomgel Leben, galmübligat
 Moflawyaf, Gorfman, unangßfait und
 Raifan Kaugen, Vrent Jufu Guffti faind Kisten
 Kofuel inillen Anmen Vorfarbiget moofga
 d) 26 May No 1626

Jaf Gasperot Garminghjußan
 Maria Gliche Leiba
 Gemüßfueren
 Marfall Ketzlichburg
 Vrefan Leiba Kisten

Fräidwif }
 Anmer } Garminghjußan
 Glichprbat }

Merobin Kriethlyt von I Zittman
in Oilar Lemfömitz, der Zeit
der Ämter yessofanus preceptor

Deoborus Lütke dieser
Zeit bey I Kurf yessofanus
pastor.

Merobin Mollial

Kriethlyt von
Lengfull, diesen
Hüll Vorfertigkeit.

Vi.

Missugused pildid, kujud resp. nikerdused ja kirjad leiduvad kantsele ning kantselekatu-
-sel ja missugused värvid esinevad?

Kantsele on äärmiselt lihtne. Kantsele
puuduvad kirjad ja arvud. Ei ole ka nikerdu-
-si. Külgedele on maalitud pildid, mis kuju-
-tarad:

1. Apostel mõõgaga. Mõõka tulpust tõmmatis.
2. Apostel võtme ja raamatuga.
3. Õnnistega ristiga
4. Apostel karikaga. Karikast tuleb vägi
mõrdu.

Kantsele katusel on valge tuvi kuju lehvimas.
Värvidest esinevad kollane ja tumepruun.

VII.

Mis materjalist, mis ajast ja missuguste kujutuste ning kirjadega on ristimise astjad ehk vaagnad? Mitu neid on? Kas leidub veel kusagil ristimiskivi?

Prague on olemas üks ristimise vaagen hõbedast. Sellel puuduvad kirjad ja arvud. Kroonikas pole nimetatud sellest, s.p. ei tea kes kinkinud ja millal. Inventuuris nimetakse ainult. Hõbedane vaagen on ilustatud lillelistel reljeef kujutistega.

Mis on aga varem as-
plomas-almud inventari-
raamatate sp. ^{vana} visitatsioon
protokollide kohta?
Kuhu on see jäänud?

VIII.

Mis materjalist, ajast ja missuguse kirjaga on kroonlühtrid ning lühtrid ja mitu neid on? Annetuse aeg ja isik?

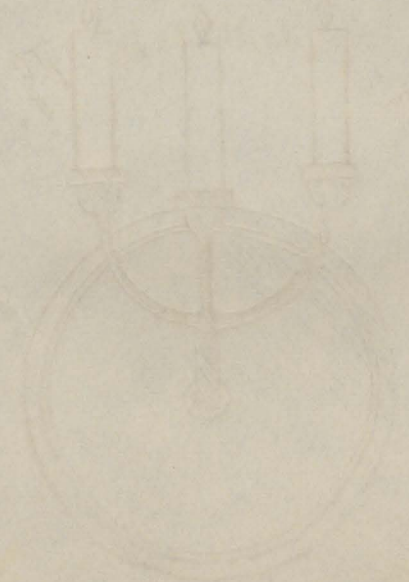
Praegu on olemas 4 kroonlühtert. Kas vanu, peale nende on olnud, ei või öelda, kuid praegu igastahes mitte.

Kroonlühtrid on vasest. Igaüks neist erineb teisest. Nähtavasti igaüks ise ajal kiikusse annetatud.

Teauksert sisseminnes, esimene kroonlühter on kõige kehakam ja kannab peal-kirja:

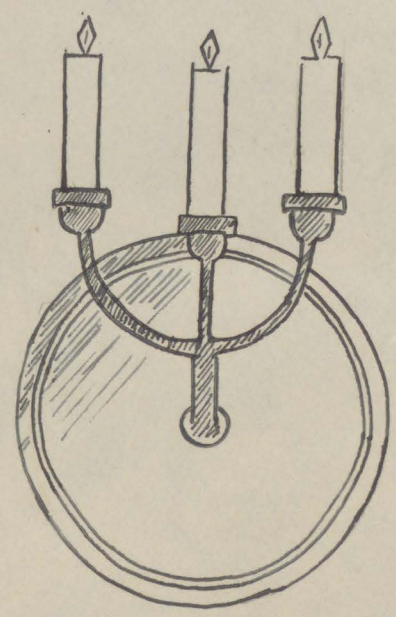
THOMAS :: DELLINGSHAVSEN ::

ANNO :: 1694 ::

Teine kroonlühtri on kahepeaga kullaga.
 Kiri ja aastarvud puuduvad.
 Kaks viimast juures ei ole midagi erilist.
 Kirjad puuduvad samuti.
 Lullel annetatud ei või kindlaks teha.

Väikeri kolmeharulisi lühtrid on kirikus 4.
 Asetatud altari-ruumis seinale.
 On umbes järgmist kuju:

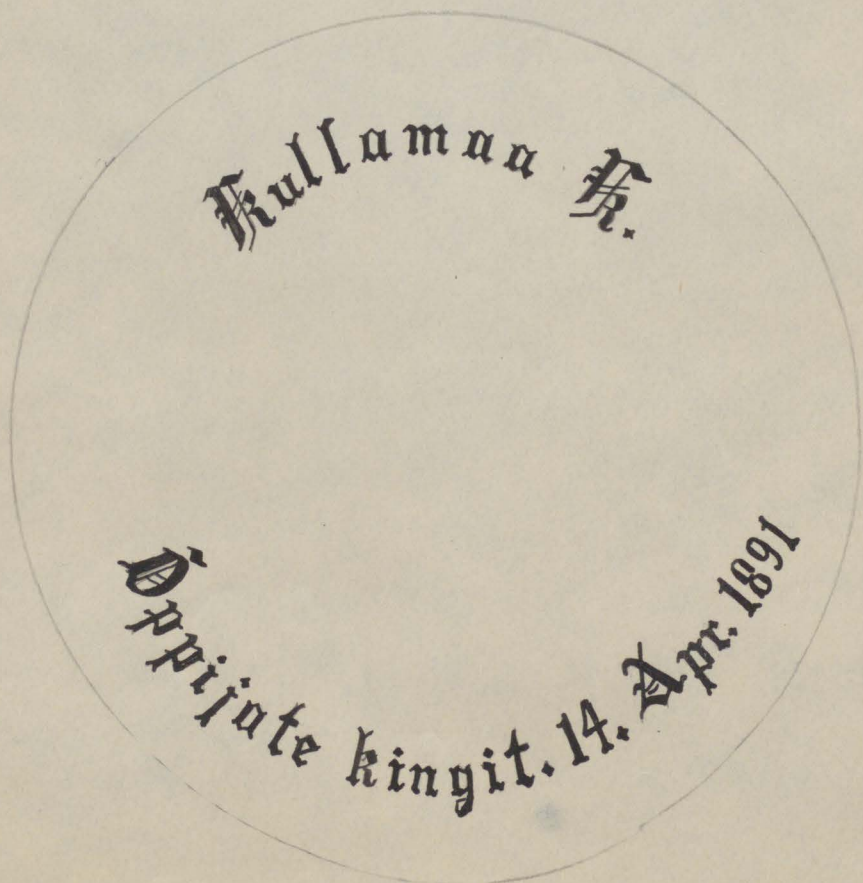

Esimene kannab pealkirja:
 „Kullamaa K.”
 „Õppijate kingit. 14. Apr. 1891.”

19

Teine kannat pealkirja: Kullamaa K.
Õppijate kingit. 26. Apr. 1889
Kolmas - " - " Kullamaa K.
Õppijate kingit. 6. Apr. 1889
Neljas - " - " Kullamaa K.
Õppijate kingit. 25. Nov. 1890

Koopia esimesest pealkirjast:

20

Altariel on 2 hõbedast küünlajalga / lühtert /

Annetatud E. v. Bergi ja

Agnete v. Pahleni poolt Anno 1686.

/Keelei ole praegu kirikus tarvitusel /

Praegu on tarvitusel 2 4harulist lühtert, ilma
kirjadeta.

2 vasest ülehõbetatud küünlajalga.

Annetaja isik ja aeg pole teada.

Worrelde veel lida
Kings, on vige fees!

Mis materjalist, ajast ja mis kirjadega on
karikad, kannud, pateend, krutsifiksid ja muud
kirikurüstod ja palju neid on?

Praegu tarvitusel olev karikas on kingitud
Friedrich Wilhelm krahv Buxhoewedeni poolt
aastal 1798. Karikas on hõbedast ja üle kulla-
-tud. Ümberringi on sisse graveeritud kiri.

ANNO 1798 DEN JANVAR IST DIESER KELCH
NEBST DECKEL VND TELLER VON SR ERLAVCHT
VND HOCHWERDENE DER RVSSISCHE KAISERLICHE
HERR * GENERAL LIVTENANT KRIEGS GOVWERNEVR
DER RESIDENZ ST PETERSBURG SCHEF DES
KEKSHOLMSCHEN INFANTERIE REGIMENTS * MIT-
GLIED VOM DEPARTEMENT DER VERSORGUNG DER
RESIDENZ WIE AVCH VON DER ST PETERSBURGSCHEN
FREIEN OECONOMISCHEN * GESCHELSCHET RITTER
DES ST: JOHANITER MALTHESER VND JERUSALEM, ST:
ALEXANDER NEWSKI, ST: ANNEN T^e CLASSE, ST:
GEORGEN $\frac{T}{3}$ * CLASSE VND ST: WOLODIMIR GROSS
CREVTZ $\frac{I}{2}$ CLASSE ORDENS FRIEDRICH WILHELM
REICHSGRAF VON BVXHOEWEDEN ZV SCHLOSS *

22

LOHDES, GROSS VND KLEIN GOLDENBECK, WAICKNA
VND REOPACH MAGNVSDAHL LIGOWO LISSINA
BESTVSHEF RECZIZA PKZILVKI * PRIMARIVS DER
COMENTHVREI GORGAST IN PREVSSEN DER KIRCHE
GOLDENBECK ZVM HEILIGEN MAHLE GEWIDMET *

GVSTODI, ADMINISTRATORI VARSAVIAE, NEC NON
PROVINCIIARVM, QVAS PRESIDIA OBSIDENT RVSSICA
REGNI POLONIAE OPTIMO GRATA VARSAVIA

MDCXCXV

Kanika kaane peal on vapp mis on jaotatud
kolme ossa.

Ühe pool peals on kujutatud kotkas tene pool
on jaotad kaheks ja nendel on kujutatud
täht ning hobuse-raud.

Galdrikul leiduvad sõnad:

F. W. Buxhoeweden russ. imp. SVPR: EXCVB:
PRAEFECT: AD: GASTR: PLVR: ORDIN: EQVES:

Nende sõnade keskel on krahr Buxhoewedeni
reljeefrinna kuju.

Teised armulauariistad:

Hõbedast leivakast, ornamentidega kaunistatud.

Puur hõbedast Oblaadi-toos.

Väike hõbe karikas }
Väike oblaadi-toos } haigete jaoks.

Hõbedast veini-kann.

Altaril asuv krutsifix on hõbedast, mustast puust alusel.

Ei tea kellelt kingitud.

Sauristeis on vana vasest krutsifix.
Varemalt tarvitusel olnud.

Mis materjalist ja ajast, mis kujude ja kirjadega on ristpalk (trabes), kus seda olemas? Kas on veel teisi ristpalke olemas?

Ristpalk on olemas. Asub 2. ja 3. võlvistiku kohal. (altari poolt arvatis.) Kannab kolme kuuju. Keskel on ristilöödud Önnistegija. Tema kõrval, risti all, kaks naise kuuju. Ristpalk ühes tema peal olevate kujudega on puust. Närvidest esinevad tumepruun, roosa ja roheline. Ristpalgi külge on löödud väikesed panud või liistud ja igaüks neist on ise värvi.

Närvode järjestik on järgmine:

Roheline, must, valge, pruun, sinine, kollane ja jällegi roheline must j. n. e.

Pruuni risti tahaküljel on valge värviga kirjutatud sõnad. Kiri on väga tühnikes läinud. (Küsimus jääb lahtiseks, mida sinna on kirjutatud).

25

XI Kas on olemas kirikuseintes nische ja seinakappisid ning millens neid arvatavasti on tarvitanud?

On olemas üks seinakapp. (Pilt kirikusisemas.).
Arus vasakul seinas. Varemalt kui ei olnud
altari-ruumi - siis oli see koht altari kõrval.
Sellel kappel on uus eeskäänd. Üks uuse tapp
on veel olemas. Teine puudub.

Millens seele kappi tarvitati ei ole teada.
Selle kohta võib mitmesuguseid oletusi teha
Väga võimalik et sääl leidis aset mõn. piha-
kuj. - murduj katoliku ajal. Võis ka armulaua
riistade jaoks tarvitada. Andmed selle kohta
igastahes kohaliku olukorra kohta ei ole.

Missuguste kujutuste ja kirjadega on haua-
-kivid ehk hauad, sarkofaagid ja muud hauamärgid
kirikus ja abikirikus?

Hauakive on Kullamaa kirikus õige rohkesti.
Asuvad peale neli, endise altari juures. Endine
altarasi kohta, ~~mis on kaotanud~~, ~~mis on~~
ümbritsevad hauakivi plaadid.

See on ju üldiselt teada, et tähtsamad Asumäe
maeti kirikusse ja just altari alla, ette ja kõvale.
Et need kivid kiriku põrandale moodustavad, siis
on need ajajooksul nü ära kulunud, et kirju on
võimata neilt leida, kui sääl kirji on üldse
olnud. Nüsaada võib veel kujudest ja vapi aseme-
test. Ka mõned ornamendid on selgemad.

Haua-kivid on 8 kuni 9 jalga pikad.
6-7 jalga laiad. Kaks kivi kujutavad rüütli
ja ta naist. Holm ainult rüütli. Üks on
täiesti kulunud. Kujutab karvist rüütli.

Rüütli on harilikult mõök käes. Naial on
mingisugune rüütuse osa - just kui loor, mis
laieneb peast õlgadeni ja säält alla. Vapid
mis esinevad on kulunud. Ei või kindlaks teha

Mitu hauakivi
7 kivi

mida need kujntarad ja kelle omad need on.
 Üks hauakivi on praegu kiriku kotta seinasisse
 asetatud. Nähtavasti on see kusagil põrandas
 see asunud, kas säälsust kirikusse siia
 moodi või mujal. - Kivi on osalt terve - osalt
 täielikult ära kulunud. Püüti pealmine keha
 osa on hästi terve. Kujil kõval on salm
 millet üksikud sõnad veel alles. ja mis
 osutub Rom. 14, 7, 8 ^{das}.

ef.

VNSER KEINER LEU

STERBEN WIR SC
 HERN DARVMB WIR
 BEN SO SIND WIR DF

Kujil all sõnad:

DIE CER STEIN VNT STED GEHORET DEN

F.R. MAPCRE
 A WRANGEL

Hic jacet in pace

Augusta Carolina Friderika Luisa
Ducis Brunsvicentis Cuelferbijlani
Filia

Friderice Cuilielini Caroli Ducis
Würtembergensis
Et

Supremi Praefecti Wiborgensis
Uxor

Nat. d. III Dec. MDCCLXIV

Denat. d. XVI Sept. MDCCLXXXVIII

"Saladuslik haud Kullamaa kirikus."

Andmeid selle kohta on olemas raamatus "Deutsch-protestantische Kämpfe in den Baltischen Provinzen Russlands." Leipzig Verlag von Duncker & Humblot 1888.

Lhtk. 80-91.

Kiriku sees asub hilisemast ajast hauakivi
7jalga pikk ja 5 jalga lai, ümberpiiratud
raudaiaga.

Kivi kannab pealkirja:

"Hic jacet in pace

Augusta Carolina Friderica Luisa

Ducis Brunsvicentis Luelferbijlani

Filia

Friderice Luilielini Caroli Ducis

Wütembergentis

Et

Supremi Praefecti Wiborgensis

Uxor

Nat. d. III Dec. MDCCCLXIV

Denat. d. XIV Sept. MDCCCLXXXVIII "

Haud asub praegu kanteli külje all, kuid rari-
malt on see teisel seisund. Ümbruskonnas on
peetud seda hauda saladuslikuks hauaks, sest

30
linna olevat maetud kõrgest soost naisterahvas,
kes olevat surnud Koluvere lossis ilikohtust surma.

Teatavri rääkida, et see kõrgest soost surnu
olnud raji surmas - ja Kullamaa kiriku surnu
kambris ülesõrganud, kus laps sünitanud.

Neude kuulujuttude kohta ei ole koha peal
mingisugust kirjalikku dokumenti.

Küll aga herdab valgest selle saladusliku
loo peale ülimat marmitud raamat: „Deutsch protest. Kämpf.
n. sw.“
Kes selle autor ei ole registreeril teada. Samuti
ei ole teada, kus asuvad käesoleva sündmuse kohta
kirjutatud saldokumendid. Oletada võib, et need
asuvad Riitelmanna või endises Eesti kubermangu
arhiivides.

Sündmuse ülevaade ja saladokumendid
oleks järgmised: (Deutsch.-protest. Kämpfe etc. autor on
tark. tanud abirallikates. „Der Cäsarenwitsch Paul Petrowitsch.
Historische Studie von Dmitri Kobeko. Deutsche Ausgabe, Berlin 1886
S. 213. 247-253. ; Blum: Ein russischer Staatsmann. Des Grafen
J. J. Lievers Denkwürdigkeiten.“ Leipzig u. Heidelberg 1857. II Bd. S. 544.)

Oktoobri kuul 1782 tuli Württembergi prints Friedrich Wilhelm
Karl, kes enne Prssi kuninga Friedrich Luure teenistuses
oli olnud, keiserinna Katarina kutsu peale Peterburki.
Temal oli mäeldud Katarina poolt Wiborgi (Wiburi) *
kondralkubernerit koht. Kobeko kirjutab oma raamatus,
et prints oma noor naisega, printsess Augustaga väga
halvasti elavad. Noor printsess ei olewat meeldinud ka

Kelle wapp? 2
Kui? Kiri? Käib?

39
keiserlikule õueringkonnale. 1785 a. läinud prints ja print-
sessi vahelkord nii, hakata, et Katarina otsustanud midagi
tõsist ettevõtta. Ja saanud prints Wilburissi ametikolusti
täitmisele, kuna printsi võtnud enese kaitse alla.

Skandiaali kõrvaldamises saanud Katarina printsess
30. det. 1786 a. Eesti maale Koluvere lossi (Saksakeeles:
Schloss Lohde.) kindral v. Pohlmanni hoole alla. Kindral
v. Pohlmann oli Katarinal heaks sõbraks ja armualuses.
Siin Koluvere lossis elanud printsess Augusta kindral
v. Pohlmanni erise valve allaga lastud teda nõhendusse
astuda räägamaaga. Katarina aga pidanud printsessi
tulviku pärast läbi rääkimisi, printsessi isa Braunsch-
weigi hertsogiga. Heratel 1787 a. tuli Braunschweigi hertsog
volinik Peterburki, nões tingimustega, millega isa oli nõus
tütre abiolu lahutama. Veel ei olnud asjaga lõpule jõutud
kui tuli teada Eestimaalet, et 24. aastane printsess
Koluvere lossis 16. septembril 1788 oli ära surnud.

Pärast seda launerid kuuludused laiali, nagu
oleks printsess nöökohtust surma surnud. Teati rääki-
da, et vahelkord printsessi ja vana kindrali vahel
olevat olnud liig intiimne.

100 aastat pärast seda leiti tonumendid mis
asjasse valgust töid.

Ok. kuus 1819. a. sai keiser Aleksander I Württem-
bergi kuninga Wilhelm I kokku. Kuningas palunud, et
tema ema, kes kusaqile Eestimaa maakirikusse olewat
maetud, nuerti seaks maetud, aga nõnda, et sellest
avalikkuse ette midagi ei tuleks. Kõrgemal käsul võttis
selle toimingi enese peale, selleaegne tsiviilkuberner

Kammerherra parun v. Budberg, kes sellest toimingu-
vastata märkikirja kokku saadis. Pealikes, selles
tumedas loos oli parun Budbergile praost Dahlitütar.
Budberg mainis oma märkikirjas, et kindral Dohl-
mann pidanud printsessi: lehtsalt vangis. ja ei olla
lasknud kolmandat isikut printsessi juure.

See oli muduj tingitud sellest, et tagajärj, mis
näid tekkis intiimset vahetust, kõrvaldada.
16. sept. 1788 aga selle lõpp. Sel päeval oli kuulnud
Rossist läbilõikavat karjatust ja kei nimeuse, olev
arst ja elanikud lossi jooksnud leednud lossi
üksid lukustatud olevat. Arvati, et printsess
olevat lapse sünnitanud ja abi puudusel surnud.

Teatavas tehti aga, et printsess olevat hämoorrhagiassa
surnud. Kindral lasknud printsessi pusesa same-
ti ja kuld tikandustega kaetud puusärgis Kulla-
mae kiriku surmukambriisse viia.

Kas rahti kuulnud, sumit valvates, tumedat hoig-
mist ja jooksnud selle peale kolme kilomeetri kaugusele
lossi sellest teatama. Kind Dohlmann: käsel tulnud
tema hooimeister järelvaatama, kes konstateerinud
et asi on korras.

Pärast seda näidanud kindral Dohlmannu
kõige kõrgema käsukirja ette, et mis võimaldas print-
sessi matta pahemal pool altarit.

Matusine sündis ilma usalze tseremoniata.

1819.10. nov. tuli Salakomisjon Kullamaale kokku ja
vanutatud tislernestri abiga võeti 11. nov. haud
lahtri, kus leiti kõik kornas olevat.

Kas ei ole näha neid
haude?

34

Et aga see koht küllalt rohane ei olnud kõrge
surma jaoks, sest üks kivia kivi ots ulatas altari
ääre alla ja terve porgi alla, siis valiti uus
koht otse altari ette. See oli üks vana aadli
haud, kuhu nüüd printsess maeti.

13. novembril võeti kõrgsurma vanast hauast ja
ja asetati nude - nii et surm oli pööratud altari
pool. Kinni kaeti raud plaadiga.

Selle toimingu juures olid: "F. v. Rennenkampff
Hakenrichter d. Landwies, Joh. Chr. Holtz, Est-
ländischer Commissarius jisci ja Carl Gustav Schultz
Prediger zn Goldenbeck."

Juhap. 7. det. 1819. puti matuse talitus kuberneris parun
Buddberg ja Eestimaa riitelmehi erimehe juures-
olekal. Kullamaa ja Martna mõisnikud olid kõik
silluks puhuks Kullamaale tulnud.

Matuse talituse peades. 1. ülemõpetaja Dr. Paessler, Talli-
nast ja kohalik õpetaja Schultz. Silluks olid eri-
laulu lehed trükitud Tallinnas.

Hauale pidi asetatama saksa keelne peal-
kiri ja salm: "Sanft und labend sey Dein Schlummer
In der Erde kühlem Schooß
Er verschliert des Lebens Kummer
Friede, Friede ist dein Loos."

Kesne ei meeldinud samane vemmaltvõrs ja
teisiks ta lasi saksa keelne pealkiri ja ladina keele
pissurainda. Hauakivi: nimbritseti raudaiaaga.

Praeg ei asu su hauakivi ja raudvõre
mitte enam sääl kohal, kuhu need 1819 aastal
paigutati, kuhu oli printsess maetud.

Seda kõnelevad vanemad kullamae inimesed,
et su hauakivi nhes teda ümbritseva raud-
aiaq on keset kirikut, kus su asus, ärstostetud
Kantsli alla, kus ta praegu asub. Tõstmise sin-
dunud õpetaja Eberhardt ajal ja sellepärast, et
rahvas selle üle palju nurinat aredanud, et
niiugune raudaed teravate otsadega keset kirikut
asub, kus igapäevapäes suurima rahvastungi juures
inimesed oma riided lõhki käristanud.

Selle kohta muud tumeist ei ole, kui hauge
koht mis asub teiste riitide haudade vahel
ja on kaetud praegu laud põrandaga.

aga on ju kiriku
alla maetud?
või olid eelmised
kiriku põranda peale
maetud?!

Kas on kiriku all vanu kriipta ja teisi
hauakabelisi olemas ja mis on neist teada? Kes
on sinna maetud? Missuguseid kirji leidub seal?

215

Vanu kriipta ja hauakabelisi ei leitud
Kullamaal.

XV. Mis aastast, mis kirjadega ja kui tasked
on kirikukellad?

Kullamaal on kaks kirikukella.

Suurema kella peale on asetatud venekeelne
kiri:

" Были сен колоколь кѣ Москвѣ на
заводѣ Димитрія Николаѣва Самтіна
весу 38 пуд. 4#. "

Pole teada mis aastast.

Näiksema kella peal on kahes keeles
kiri.

"Kleval Saksakeelne:

M. J. MALMBERG 1828 ESTLAND REVAL.

Eesti keeles:

ARMASTAGE JUMALAT SEST TA ON MEID
ENNE ARMASTANUD.

HENRICO GÖSEKEN HANNOVER 1641

PSALM XV VI

KOMBT LAST UNSANBETEN
FÜR DEM HERREN

U. KNIEN U. NIEDERFALLEN
DER UNS GEMACHT HAT.

HANNOVER AGENITÜPÜERÜMME WESTPHALIA TELLÜS
ERÜDÜT JÜVENEM PRÜSSIA ROSTOCHIUM
SÜECIA PORROVIRUM PASTOREM ESTHONIA VIDIT.

Mis materjalist, kas vapiga ehk ilma, mis pildi ja kirjaga on kirikus, abikirikus, kabelites leiduvad epitaafid (eesti kulsid rüni 1861 aastani ehk võimaluse korral rüni 1870 a. ladinakulsid rüni, muunkulsid rüni 1830 a.)?

On olemas üks epitaaf. Eitea küll mis ajast. Valmistatud puust. Maali ümbritserad kujud ja muud nimerdused. Maal kujutab Heinrich Gösekeni, nhes perekonnaga. H. Göseken oli Kullamaal õpetajaks 1641 a. - 1681 aastani. Pildil näeme tema kõrval kaht poega ja abikaasat kolme tütrega. Kujudest on kõrge pealmine jumalanna lapsega, Teised kujud on kas apostolid või pühurid. Epitaaf ise on pruuni värvi. Pildil esinevad mitmesugused värvid.

Missugused monumentaalkirjad leiduvad
muidu veel kirikus, abikirikus j. n. e., näitaks:
seintel, nstel, pinkidel, orelil, piltidel j. n. e.?

Kiriku kojas peanukse kohale on asetatud
hall marmortahvel pealkirjaga. Tähed on sisseraintud
ja mustaks värvitud.

Lenige Jehawat römoga, tulge
temmaette röömsa lauloga
Tulge ta wärrawist jisse tännoga
temma öuedest jisse kitulega tän-
-naga tedda kil ke temma nimme.

Altariumis seinas
asurist.

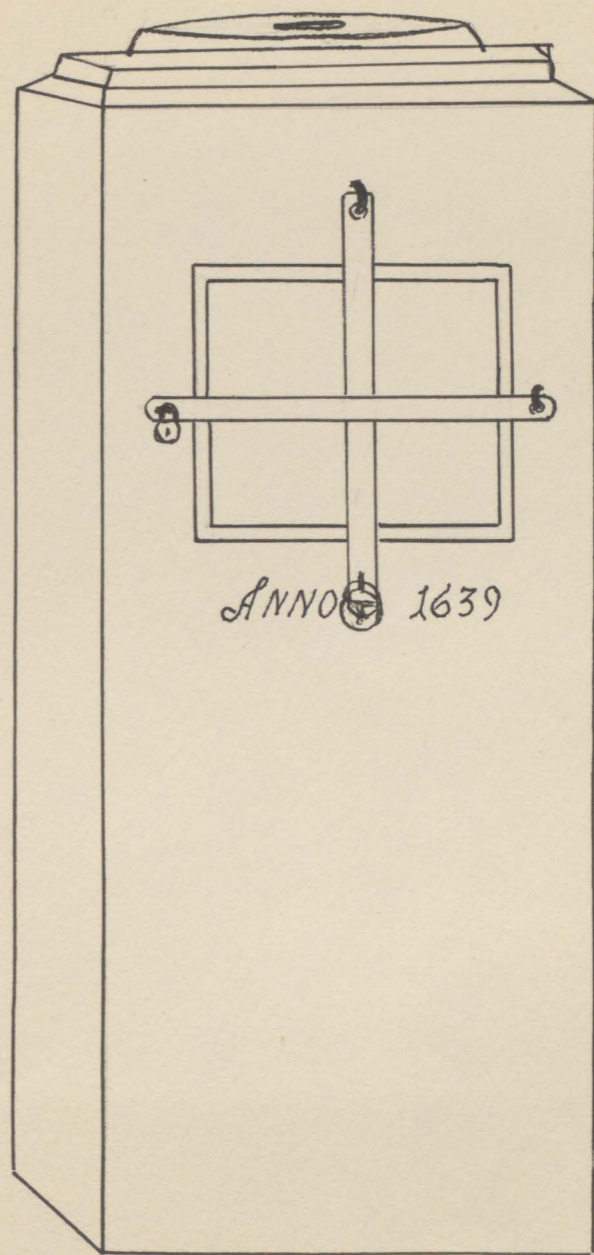
HIER
RU
HET
IN
GOTT

DER HERR PASTOR ZU ST. JOHANNIS IN
GOLDENBECK HEIN. JOH. PAUCKER

GEB.
D 11
AUG.
1823

GEST.
D 31
MÄRZ
1855

Anneti korjamise kast.

• ANNO

•• 1639

Kas H. J. Paucker on
Kirikus maetud?

Altariummis altarist rasakut kätt arub seinas
sees rauast rist. Kõrgus $1\frac{3}{4}$ meetrit. Lains 1mtr.
See rist on püstitatud Kullamaa õpetaja Pontus
Heinrich Johann Pauckeri mälestuseks, kes oli
Kullamaal aastast 1849 - kuni 1855 aastani.

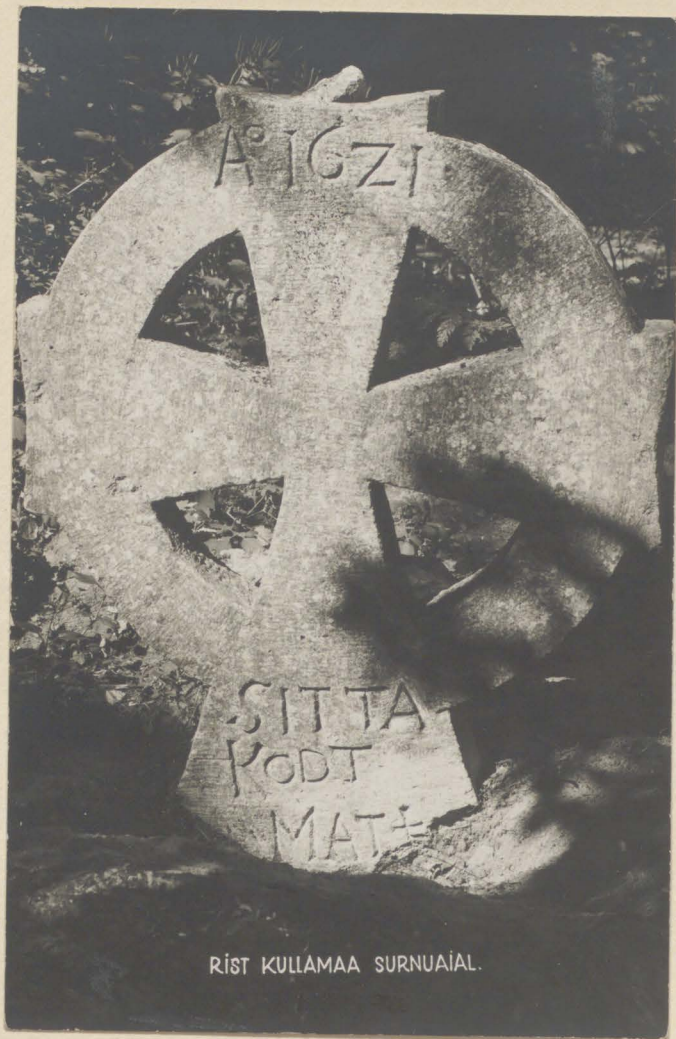
J. H. Joh. Paucker on maetud Kullamaa kiriku
surmuajale.

Kirikus sees leidub midagi huvitavat. Kantsli ääre-
all, seinanajal seisab rana annetusete korjamise
kast. See on paenivist; 1mtr. kõrge ja $\frac{1}{3}$ meetrit
lai. Nõelal on auk kust raha sisse lasti.
Nõel küljest käib nks ette, kust raha välja
võeti. Nks on rauast ja see seisab kahe
raudlatiga kinni, nii et võib kaks taba-
lõuku ette panna. Võtmed olid muidugi siis
mitme isiku käes hoidl.

Erinõelisse on raintud aastaarv.

ANNO 1639.

Millal seda kasti korjanduste jaoks viimati
võel tarvitati pole teada.

RIST KULLAMAA SURNUAIAL.

Järele pöördus, kas jseal kivi
muut fikselne ei võin olla

46

XVII Missngnsed hauakirjad on kiriku ümber
olevatel haudadel (eestikeelsid kuni 1861 resp.
1870 a., ladinakeelsid kõik, muukeelsid kuni
1830a.)? Kas on need kirjad lamavatel hauakivi-
-del, või ristidel, või sammastel ja mistujulised
on need plaadid, ristid ning sambad? Kes on need
maetud isikud olnud, kui hauakivi seda ei ütle?

Kõigevanem hauamärk on, siinjuures toodud
päerapildil, ümarqune ratasrist, mis kannab
pealkirja:

"A° 1621 Pitta Kodt Matz."

Peerist asub kirikust paremat kätt - kümme
sammu kiriku seinast eemal.

Veidra pealkirja tõttu on rahvas seas väga
kuulsaks saanud. Kõneldakse õige vähe sellest,
kes see Matz on olnud, sest sellest on möö-
-dunud üle 300 aasta. Kuid nähtavasti on
see sünni üks tähtsamatest talupoegade-
st olnud, et nü kiriku lähedal maeti. Või ei
olnudki suuremat surnuaeda, kui kõige
lähem kiriku ümbrus.

Kirikus sees olevad aadeli hauakivid tõenda-
-vad, et aadlisooit surnud maeti kirikusse

Jäggelirult maeti süs talupojad väjaspoolle. ⁴⁷
Vasemad muidugi ei jõudnud omale riste lasta
välja randa, neile aitasid puuristid küll. Seda
näeme tänapäevgi Kullamaal, sest 50% ristedest
on puust ja õige kobe kõdunemisele määratud.

Et Eesti talupoeg - oli see rabamees või ori - selle
ratasristi all puhkab - selle üle ei tahiks kaht-
lust olla. Seda tõendab Eesti keelne nimi.

Peni ajani kui Eesti mehel ei olnud prüi nime
hõigati teda koha järel - ehk halvemal
juhtumisel anti talle sõimu-nimi.

Ka süin on meil sarnase juhtumisega tege-
mist. Kas see otsekohene sullele mehele sõimu-
nimeks oli või hüüti mingisuguse koha järel
pole täpselt teada.

Püski huvitava loo jutustas keegi endine
Kullamaa elanik Jaan Mämers (elukoht praegu
Tallinnas), kelle isaisad on Kullamaa kihelkonnas,
Lüvi mõisas elanud.

Käes oleva ristikohta rääkis ta järgmiseloo:

"Keegi Matsi nimeline mees elanud Teenuse
mõisa juures. Olnud prüimees. Isa isa saanud
kohaliku mõisniku käest, mingisuguse teene eest,
vaba põlve ja pealgi väinuse maalapiomaduseks.

Mats tarvitunud rabad põlve mõisa vastu kurjasti.
Ajanud kõiksugu varguste ja pettustega vara kokku.

Footnud mõisarühelappi ja toapoissi kõrtsi "saksa-
toas" ja mänginud nendega kaarta.
Pimedatel sügisöödel vedanud Mats mõisa
rühelst koorem koorma peale oma talle.

Kui isik teatanud sellest härrale. Härra koke
lubanud ise sel ajal peale minna kui Mats
niljakoormaga mõisa rühelst tuleb. Tahtnud
ise oma käega kurjust "kõige esmalt karistada.

Toapoiss ^{aga} kuulnud seda pealt, kui härrale
Matsi peale kaubamas käidi. Tema kui Matsi
hää rõber, koke Matsile sellest teatama. Pida-
nud nõu kuidas härrat saaks ninapödi veda-
da. Läänudki määratud õhtul mõisa rühelst.

Gulles rühelst - härra vastus. Härra kärkima:
"Kust sinu kontrus tuleb? Pina kelm, näitab
"mis sul säääl kotis on."

Mats on nü ehmatanud ja kohmetu, et ei oska
esialgu midagi peale hakata.

Vünaks aranud koti suu. Häält raadunud
härrale vastu suur hulk hobuse sõnnikut.
Härra karjuma: "Mis tarwis sinu kurjus vedama
hobuse ritta. Kus on sinu mõistus".

Mats hädaldama: "Aulik härra, minu põllulapike
on ju nü lahja - ja härra käsi talle ikka rammu

49
anda. Kust ma võtan selle rammu, muudki korjan
kust saan.

Kärra löönud kepiaga üle Matsi turja ja
kadunud mõisa.

Mats oli rekord võitnud.

Rahvas hakanud Matsi sest ajast
Sitakoti Matsiks hüüdma.

Pääl mainitud ratasristi leidub Kulla-
maa kiriku juures palju hauakive, riste ja muud
hauamärke, kuid kirjad on neil kõik enamalt
jaolt saksa keelest ja ei ulata alla 1830 aasta.

Ladinakulpsid hauakirju ei leedu üldse
Kullamaa kiriku ümber ega surmu-aedadel.

Miks Nanem ja iseloomustavam hauamärk
on surmu-aia väravast (õigemini kiriku värav).
sisseminnes vasakul pool.

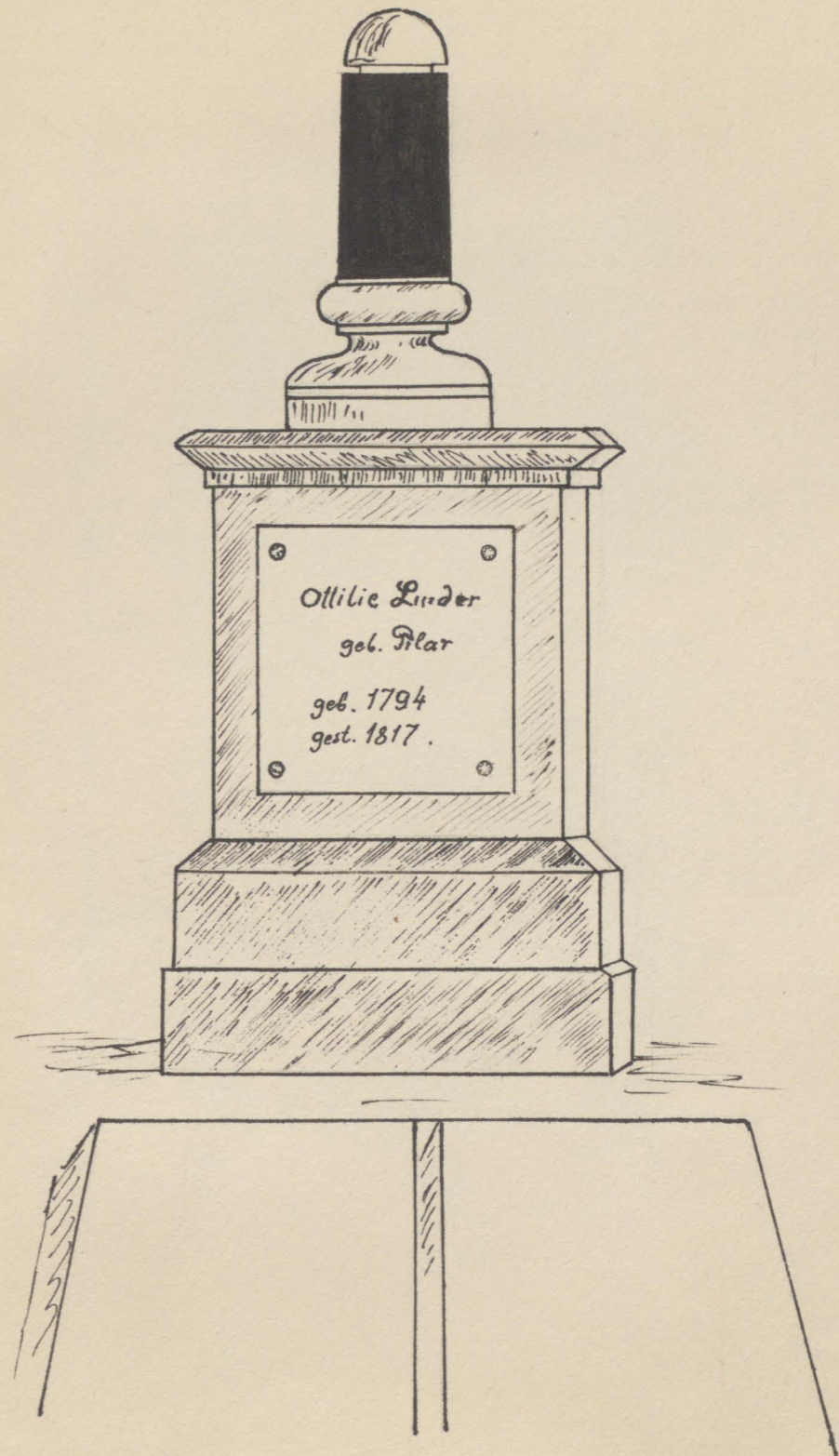
Sinna on maetud keegi nais-surmu.

Samba esiplaadile on kirjutatud:

Ottilie Lueder geb. Pilar

geb. 1794.

gest. 1817.

Hier ruhet in Gott
der wohlfelige Herr wirklicher
Staatsrath und Landrath

Friedrich Wilhelm
von Pilar

geboren den 3ten December 1761
gestorben den 26ten Juli 1819

Ich liege und schlafe und erwache
Denn der Herr hält mich.
Ps. 3, 6.

52
Tagaküljel:

Wanderer der Du hier weilst weih
eine Lähre diefern vollkommenen
Weiblichen Wesen, die durch Sanftmuth
und Herzens gute alle um sich dieses Irth
und ahndete nicht dasz seine einzige Tochter }
die erste sein wurde die von der Vorsehung }
uns nur zum Vorbilde gegeben ihr Joch zu }
lieb war die Leiden dieser Welt zu tragen }
so früh wieder zurück berufen wurde.

Sie schied von hier und mit ihr
mein ganzes Erdenglück.

Carl v. Lueder.

Hauamärk on valmistatud hallist, valgest
ja mustast marmorist.

Selle hauamärgi es asuvad Hako hauakivi.
Mõlemad on von Pilarite omad. Vanem
neist kannab Nappi ja seljeet Kirja.

Kende haudade juurest paremat kätt edasi
arub Essenite matuse paik. Von Essenid olid
Liiv: mõisa pärihärrad. Hauamärgid on kas

kivi või raudplaadid. Suurem osa raudplaadid.
Flustatud Essenite vappidega.

Kõige vanem neist kuulub Gestäude Margaretha
von Essenile. Surnud 1826.

Kirikuvärvast sisseminnes vasakut kätt
asuvad Maydellide haavad.

Kõige vanemad on kivist plaadid, mis on
kaetud metallist plaadikeestiga. Viimased on
ilukullatud. Kendele on graveeritud kiri.

Pealrühjad on:

I Staats Rath
Friedrich Christoph von Maydell
1840.

II Staats Rätthin
Marie von Maydell
geb. Bouchoerden
1837.

Kirikust paremat kätt asuvad köster
Hirschi haavad. Kende hulgas kõige vanem
vist kannab pealkirja:

Hier ruhet in Gott
Frau Friedrike Johanna
Hirsch geb. Karel
geb. d. 20 Febr. 1793
gest. d. 14. Dec. 1839.

S

William Phillips

London

1854

1854

1854

55

LEHRER
GOLDENBERG

821
MAY 21
1883

Stuart - Pratt

Brookline - Christopher - Mansfield

1870

Kirikku kõige lähemas ümbruses puuduvad Eesti keelsed hauakirjad.

Ainult üks haud on olnud marmoristiga. Valgesse marmorisse on sõnad kahtlud:

Julius Woldemar Green

Sünd. 2. Febr. 1860 surnd. 4. Aug. 1861.

Juhan Heinrich Green

Sünd. 26. Oct. 1861 surnd. 6. dec. 1861.

XVIII

Missugused surnuaiad on kihelkonnas, mis ajast ja kui suured nad on? Kellel neist on kabel praegu, kellel ennem olnud ja mis-nimeline on kabel? Kas on kabelisse maetud, kes ja kudas? Kas on hawakive olemas? Mis kirjad on üldse kabeli seintel ehk kabeli sees?

Kihelkonnas on üks surnuaed. Asub kiriku juures - nii et kirik on ümbritsetud surnuaiast. Surnuaia ranadus on mitmesugune. Kord korrald on uut maala juure võetud. Veel hiljuti, 1926 a. õnnistati üks ~~sa~~ juure. Pindala kohta ei ole täpseid andmeid, kuid üldpindala mahutab enes- ses umbes 5-6 dessatiini.

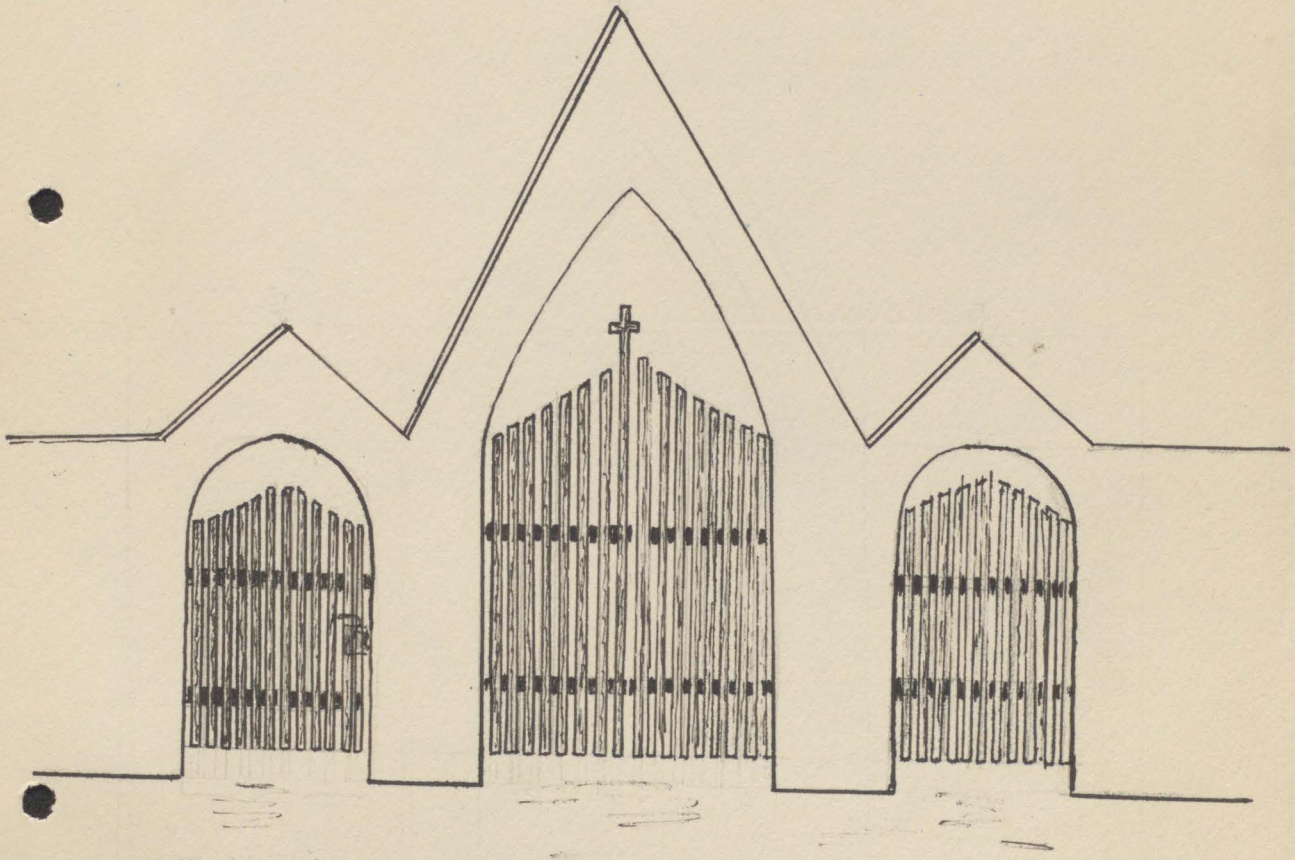
Surnuaed on ümbritsetud 2 meetri kõrguse pae- kivist aiaga. Mõnest kohast on lagunenud. Kõige uuem osa surnuaeda on piiratud traat- aiaga.

Kabelit, selle sõna otsekoheses tähenduses, ei ole. On vaid luudekammer - või surnukammer. Kohalik rahvas kutsub seda küll kabeliks. Surnukammer asub kirikust 100 sammu lääne rühis. Ehitatud paekest - kaetud sindi katusega. Ehitamise aeg pole teada. Nähtavasti

õige rana elitus. Purnu kambri mingisugust
mingisugust kirja ei ole. Ei näsel ega reintel.
Puudub ka rist.

Maetud sinna ^{vist} ei ole, sest puuduvad
rastarad märgid, mis seda tõendaks.

Surnuata
või
Kiiikuräärav.

Miskujuline on surmaia värar?
 Ja mis kirjad sääl leiduvad?

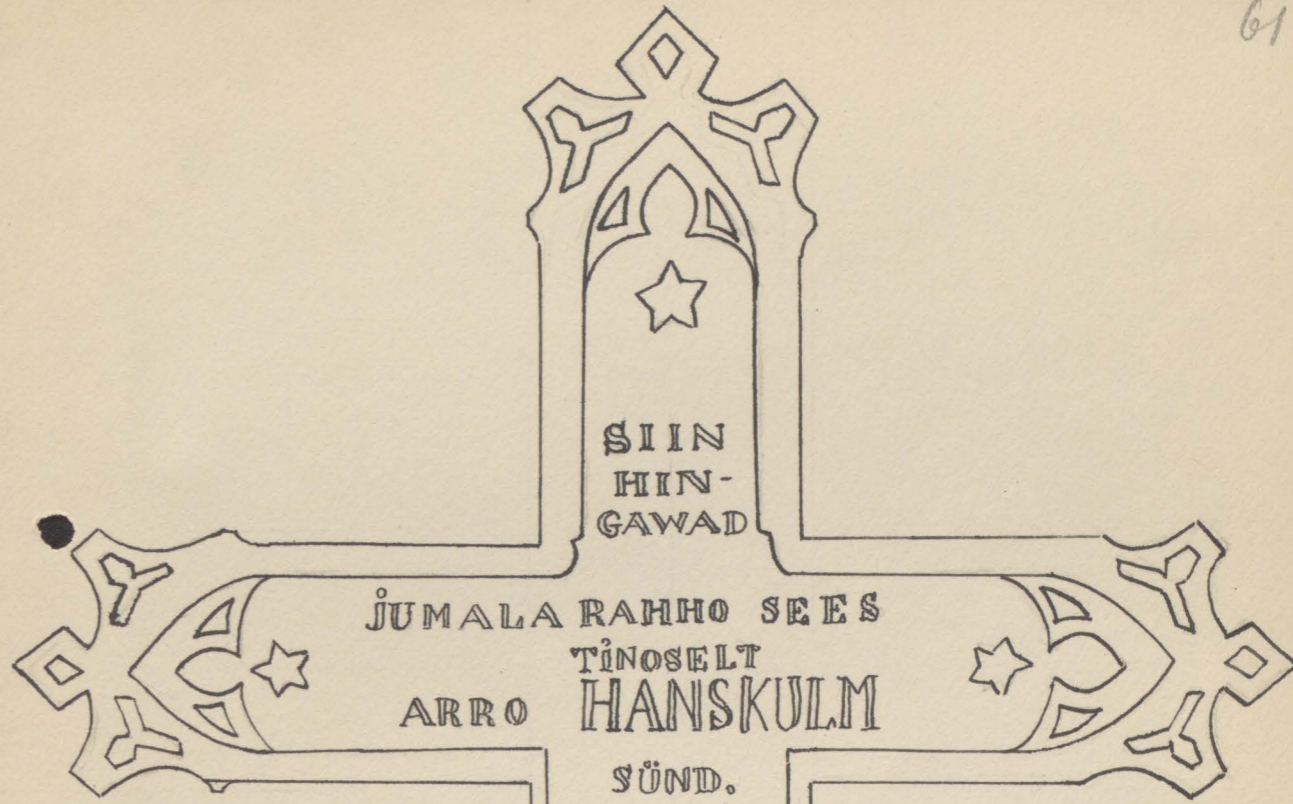
Surmaia värar on paekivist võlvi-
 tud sammaste vahel. Tagune kolme
 ossa. Peasissekäik kannab teravat
 kaart, kuna kaks vähemat moodus-
 tarad nmar-kaare.

Värarad nendes on puust. Värvit-
 tud tume pruuniks.

See sissekäik ei ole mitte "nusi surma-
 -ia väraraks" - vaid õigemini on see
 kiriku-värar, kust kaudu kirikusse
 pääseb. Rahvas nimetabki seda:
 "kirikuväraraks."

Sellel väraral mingisugust salmi, ega
 aarta arvu ei ole.

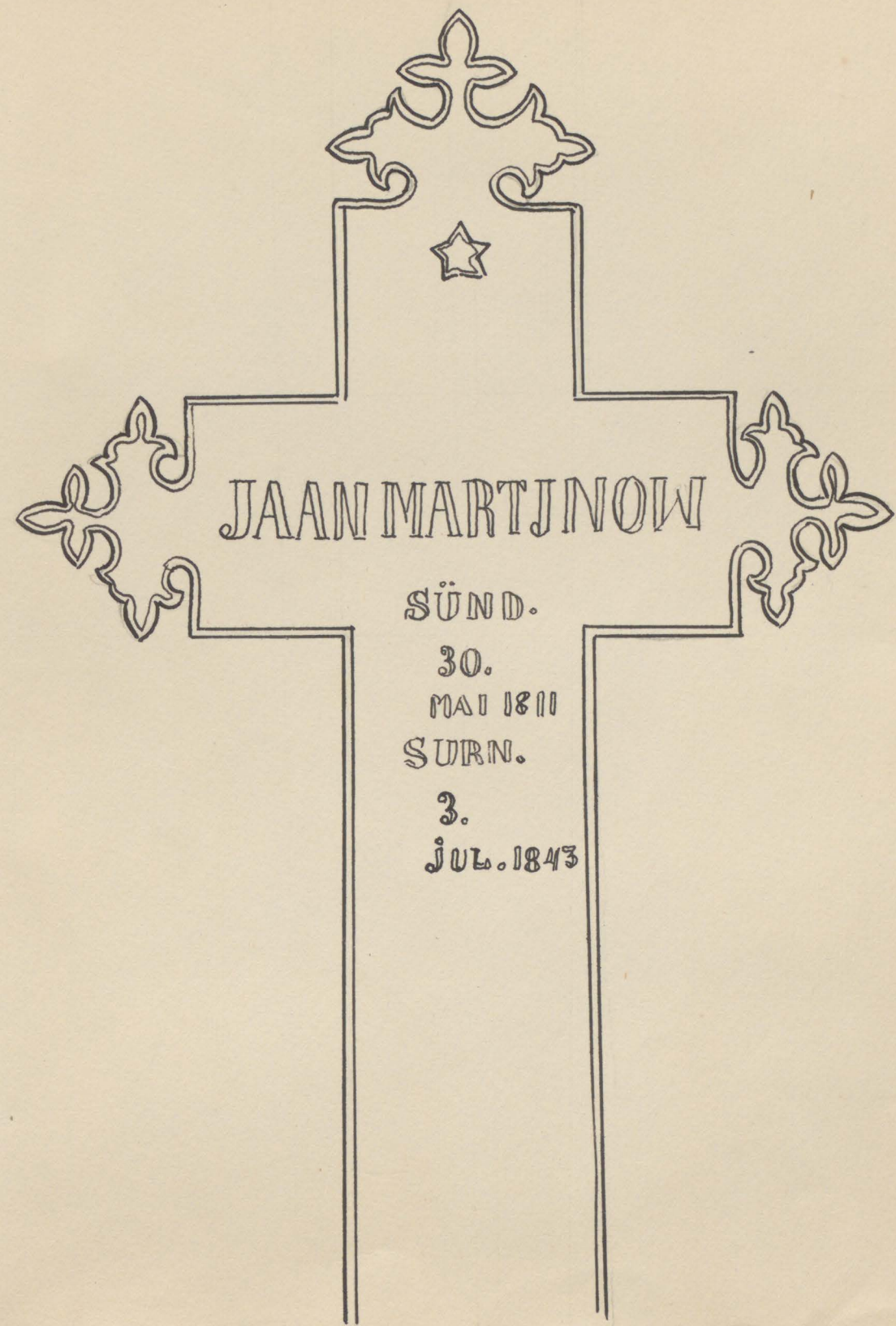
Pääle selle värara on kiriku juures
 3 teist värarat, kust kaudu
 surmaeda pääseb. Need on lihtsad.
 Kaks paekivist samba vahel on pulkest
 värarad.

SIIN
HIN-
GAWAD

JUMALA RAHHO SEES
TINOSILT
ARRO HANSKULM

SÜND.
21. MAI
1792
SURN.
29. JUN.
1871
TAWET.
LAUL.
31. 6.

JAAN MARTJINOW

SÜND.

30.

MAI 1811

SURN.

3.

JUL. 1843

Missngused on vanemad hauakirjad surmu-
-aadadel (eestikeelsed kuni 1861 resp. 1870 a.),
ladinakeelsed kõik, muukeelsed kuni 1830 a.,
aratahündades, kas hauakiri leitud haa-
-plaadil või ristil ja mis kujuline see rist või
rammas on; niisama tuleb teatada, kes
need maetud isikud on olnud, kui haa-
-kiri seda ei ütle)?

Surmuad on nädse vaene vanematest haa-
-märkidest.

Laksakelised hauakirjad leitud, mis
neatarad üle 1830. aasta. Eestikeelsed vanu
hauakirjad on kaks.

Esimene kiri leitud ristil:

"Siin hingavad Jumala rahho sees Tinoselt
Arro Hans Kulm Sünd. 21. mai 1792
Surn. 29. jun. 1871. Tawet Laul 31, 6."

Miks siin on öeldud sihe isiku kohta "hingavad"
on arusaamata. Võib olla, et seal puhkab terve perekond.

Teine rist kannab päalkirja:

"Jaon Martinow Sünd. 30. mär. 1811
Surnud. 3. jul. 1843."

XXI

Missugused on iseloomustavad hauakirjad ehk tähtsate isikute hauakirjad hilisemast ajast ja miskujulised hauamärgid? Kas on Eesti avaliku elu edustajate haudu, missugused mälestusmärgid on neil haudadel ja mälestusmärkide tähtlähelised kirjad?

Tähtsamaid isikuid ei ole nimetada, kes oleks Kullamaa surmavaeda maetud. Ka Eesti avaliku elu edustajate haudu ei ole.

Võiks vahet mainida kahe venna haudu, kes Eesti vabaduse eest on langenud.

Esimesel neist, leitnant Karl Gulminil on vääriline mälestusmärk püstitatud. Mälestusmärgiks on ülesse-laotud graanit-kividest sammas ja selle samba sisse on paigutatud pronks rinnakuju.

Ltn. Gulmin jättis oma elu, Eesti vabaduse eest võideldes Saaremaal.

Teise venna hauda, kes Narva all langenud, ei ole suur marmorist.

Kullamaal on ka langenute mälestussammas. Püstitatud 1926 aastal. Arub surmava kōrval laudel, põlluserral. Sammas kujutab vabadusristi. Tehtud paekivist. Samba langenute nimed ja aastarr 1919-1920. Ühel küljel: "Au langenutele".

Kuinas wälje näew!

Proov igast
tunni!

Miskujulised on üldse kihelkonnas olerad hauamärgid ja mis aastatel umbkaudu esineb igatüüpi (hauaplaadid, mitmekujulised hauaristid, hauasambad; tarviline iga tüübi kohta joonistus või pildistus)?

Hauamärgid on mitmesesid.

Kõigevanemad on kivist hauaplaadid.

Ukaturad kuni 1840 aastateni.

Teised sarnased on raudplaadid.

Need tuleb ette kuni 1870 aastateni.

Vanemad hauamärgid on val raudristid - malnist. On ka nende hulgas kõige uuemad.

Harilikud raudristid on kõige sagedamini ette tulevad.

harmorristid on juba vähem.

Puunste leidub väga palju. Need kõdunenud ja langenud maha ja haurkõrte kaob, et anda maad uuele surnule.

Kas on hauamärkide hulgas kurioosumisi, missuguseid ja mis ajast? Kas on muidu kohalikke iseäraldusi?

Kurioosumitena võiks nimetada kaht hilisemat hauda.

Üks neist asub kiriku lähedal oleras suruuaia osas. Sellele hauale on püstitatud ristiks aeroplani propeller. Kirja ega arva ei ole. Sinna on maetud 1925a. meriräe leitnant Haberman, kes sai surma Tallinnas 1925. a. minihävitaaja hukkumisel.

Teine kurioosne haud on nuemas suruuaia osas. Hauamärkiks on hästi soonekone granüüt kivi. Ei mingisugust nime kirja ega arva. Ei ole ka ristimärki. Haud on hästi korras hoitud. Kui seda poleks mitte, siis ei teaks arvata, et sinna keegi on maetud.

Kas on muidu veel haudasid ja haua-
kirju kihelkonnas, kus ja missugused (pererondlikud
matusepaigad, sõjahauad, kooljahauad, kalmed
kivikangrud, katkukalmed, teadaolevad ehk
arvatarad vanad hauad ehk matusekohad
kihelkonnas üldse)?

Teadupärast on ainult üks ^{üld-}matusepaik -
ja see on surmaaed. Pererondlikke matuse-
paiku ei ^{ka}ole rohkem kui üks.

See asub Risti jaama juures ja on hr. Einbergi
oma. Asutatud 1924 aastal. Sinna on
maetud 2 surnut.

Sei eramatusepaiku Kullamaa kihel-
konnas ei ole.

Ei või eitada sõjahaudade olemasolu.
Kuid, kui need on, siis vähemalt ei ole
neist välistundemärke olemas. Rahvasuus
küll rääkida andmeid ei saa.

Fõõsoo rallas, külade vahel asuvas nõmmest
on leitud kruusivõttes inimese jalad
ja konte. On leitud paar roostetanud
mööka ja vanaaegne püssicaud. Kuhu
need leitud on pandud prohv teada.

69
Rahvas arvab, et säääl on peetus Põhjasõja ajal
elating.

Vanu hie kive on olemas.

Üks neist kõigeiseloolestaram asub Ukasalu
asunduses, "Hiie" talu heinamaal.

Kullamaa kiriku juures asub n. n. Rohumägi
või Lääramägi. Kirikust on ta 300-400 sammu
eemal. Kaitud noore männimetsaga. Lühemad all
kasub tihedat roheline muru. Sellest ka nimi: Rohu-
mägi. Mägi on ise 10 mtr. kõrge üle 70 m
sammu pikk ja 60 sammu lai. Ühest otsast
on lüüa ja kruusi võetud ja see on kahanda-
tud mäe pinnaest. Fung kirjutab, et saalt on
kruusi võttes väljatulnud luud ja süsi.

Nähtavasti on see olnud esivanemate ohverda-
mise kohaks. Ka mingisugune võlv ots on
tulnud nähtavale. Rahvas sear liigab Rohu-
mäest jutt, et sääält on maadlune ta viinud
Koluvere lossi. Loss asub 3 km. kaugusel.

Räägitakse veel, et Rohumäe on peidetud
hõbeoreid. Ka muudest hõberüstadest on jutt.

Teisend sellest räägitakse, et hõbeoreid olla
Koluvere lossi peidetud. Kui loss pidi äravõle-
-ma

Sis pidid hakkama oreleid mängima.

Loss põletati ~~19~~ 1905 a. mässajate poolt maha. Kuid hõbeoreleid ei mänginud.

Tõsi mängisid siis, kui karistusalaqad talu-
poeg püüdnud, kes pidid olema lossi
põletajad. Loss restaureeriti 1905-1907 aastal.

(Lossist ülesvõeti ühes lossi rapiga.

Lossis aset praegu hooldekandi kool).

Katoliikuaegsed
ohverdajate kohad?

XXV

71
Kas on vanade kirikute ja kabelite
asemeid, olgu katoliiku või Luteruse usu ajast
ja mis on seal näha või mis neist teatakse?

Ei ole.

Missngused on leidnud vanad pitseriid, mis
kiri ja kuju neil on? Kas on mõned vanad
plaaniid või vaated kirikutest, abikirikutest,
kabelitest ja nende seis olevatest asjadest
ja mis ajast nad on?

Kullamaa kirikul ei ole rohkem vanu pitse-
-riid, kui üks ja seegi ei ole vana.

Pitser on saksa keelne ja kannab
pealkirja: „Kirche St. Johannis zu
Goldenebeck“.

Laolinakeelseid ei leedu, kuigi need ole-
-mas on olnud.

Vanu plaane ja vaateid ei ole.

Faint, illegible handwriting in the top left corner of the left page.

Faint, illegible handwriting in the middle section of the left page.

Faint, illegible handwriting in the lower middle section of the left page.

aga lehta?

Faint, illegible handwriting in the bottom section of the left page.

Saksakeelne pitser.

Mis sisuline on kirikuarhiivis kõige vanem kirjalik materjal ja mis ajast ta on? Kas on kiriku arhiivist teadupärasid dokumente mujale viidud?

Kõige vanem ^{alg-} dokument kiriku arhiivis on 1626 aastast. See on kantsli kinkimise poolt neantud dokument kantsli kinkimise puhul. Kantsli on kinkinud Gerhart Hennighhussen.
(Siin juures on sellest dokument ära kirjutatud).

Veel vanem kui kantsli kinkimise akt on Koopia ja tõlge aktist, Gustav Aadolphi poolt Kullamaa kirikule annetatud Salutaaguse / Tallentacken / küla asjus aastal 1613.

Rootsi raeleem Ulas Akeson oli selle ^{küla} rae rööda puhul 1573 aastal Kullamaal annud - kuid 1613 leidis see kuninga kinnitust.

Tähtsamad raamatud puuduvad

75

kiriku arhiivist. Need on 1905 aastal araviidud
Tallinna rüütelkonna arhiivi.

Need saamatud on:

1. Ein Kirchenbuch geführt
von H. Strahlborn
1691-1709.
2. Ein Kirchenb. geführt v. Gutbleff 1710-1748.
3. Ein Kirchenb. gef. von Propst Dahl
v. 1748 bis 1800
incl.
4. Ein Band Kirchenconferentsprotokollen
5. Register für geborenen u. getauften
in Goldenbeck u. Pirsal
1801-14.

Visitatsioon protokollide jaoks erist saamatud
erol. Op. Brasche arvamise järel le-durad
need protokollid saamatus: "Ein Band Kirchen-
-conferentsenprotokollen". Viimane saamet on
aga Kullamaalt Tallinna viidud.

- 4. Lünd. ja ristit. nimekiri aastast 1814-44.
- 5. Surnute " " 1814-44
- 6. Leeritute ja surnute " " 1801-1814.
- 7. Lündinate " " 1834-1853.
- 8. Surnute " " 1834-1864.
- 9. Kihlatute ja laulatute " " 1834-1864
- 10. Leeritute nimekiri 1801-07
- 11. " " " " 1808-19
- 12. " " " " 1820-1844.
- 13. Laste loetamise kirjad alut. 1846
- 14. Kiriku agenda.
- 15. Punschel'i noodiraamat.
- 16. E. H. Busch'i: „Ev. Lut. Kiriku in Russland.“

Peale nende palveraamatud, katekismused
ja pübl. rääganded. j. n. e.

XXVIII

Praeguse kirikuarhiivi nimekirja lüürde järle ja liigid aastate järle. Haruldased dokumendid, ka haruldased trükitud raamatud tulevad eriti nimetada, nii näiteks kõige visitatsioonide protokollid aastate järle, kirikukroonikad ja muud sarnased, ära- tähendades, kes visitatsioonide toime pani, kes kroonika kirjutas ja mis ajal.

Praegu leidub kirikuarhiivis järgmised raamatud ja dokumendid:

1. Ein Kirchenchronik seit 1844.

Alustatud õpetaja Schultzi poolt. Fatka- tud õpetajate Paucker'i, Eberhardt'i ja Wilhelm Kentmann'i poolt.

2. Kantsele ülevõtmise dokument aastast 1626.

3. Arakiri ja tõlge ^{artist} Gustav Adolphi poolt antud Palutaguse küla arves, aastal 1613

Kas teie raamatuid ei olegi teinud arhiivis?

XXIX

Kis on veel kirikus ehk kihelkonnas
mälestusmärkidest ajalooliselt isäralise tähel-
panu vääriused?

Isäralikku ei ole nimetada.

79

E. H. Busch'i raamatus: "Die Evang. Luth. Kirche
in Russland" Chr. 1139-1140

Kullamaal olnud õpetajad.

Helwich od. Heinrich Fieke	1573. -
Johann Salomo od. Johannes Salomon	1585-1602
Diedrich Budde	1616 - 1617.
H. Helmhold zur Kühlen	1636 - 1641.
Heinrich Göseken	1641 - 1681
Adjunct Joh. Wolfgang Böckler	1669 -
Reinhold Johann od. Reinerus Johannes Rieseunkampf	1683-1689
Barthold Strahlborn	1680-1709.
Heinrich Gutsleff	1710 - 1747.
Adjunct Joh. Ignatius	1747 -
Joachim Heinrich Dahl	1748 - 1796
Adjunct Karl Gustav Schultz	1789 - 1796.
- " -	1796 - 1847.

Aug. Konst. Schultz 1844.-1848.

Pontus Henrik Pauker 1849-1855

Gaul Eberhardt 1855/56-1886.

Wilhelm Eugen Leonhard Keutmann
1886-1902.

Arwed Leopold Brasche 1909/1904 -

kuni käesoleva ajani.

Kullamaa õpetajate seast on laia kuulsuse
omandanud Heinrich Göseken ja
Heinrich Gutslett.

Kad mõlemad on ju teatavasti Eesti
kirjanduse põllul tegevad ohuud.

Silmapaistvamatest õpetajatest on ka
Wilhelm Keutmann, praegune kindral-
superintendent.

Registreerimise
päesaraamat.
Kullamaa kirik.

Suvel 1928a.

Rein. Kõrre

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored handwriting, likely bleed-through from the reverse side.

2. juulil 1928a.

Lain andmed kiriku juures asu-
ra ratta visti kohta. Mulla kōnles
Frau Hamers, elukoht Tallinnas, sellest
ku sinna olewat maetud.

Ei vōi kindel olla niisuguse
traditsiooni kohta.

15. aug. 1928a

Tutvumise üldiselt ümbritseva jõi-
sam tööle ülevaate selle oletusest.

20. aug. 1928.

Töötaja kiriku arhiivis. Tööd nimitet.
raamatud on ^{1905a} Püütelkonnas arhiivis: vüdu.
Ei ole kindel kas nad kõik seal
leiduvad.

Visitat. protokollid, kohtu ei
või oled, mdy. kōndlat. Ei ra-
amatut ei ledu. Teada järele pole
är ka vüdu.

Eha leduvad raamatud: Ein Band
Kirikuarhiivi protokollid.

21. aug. 1928.

Jatkama töö kiriku arhiivis.

22. aug. 1928.

83

Jootsõn kiriku kroonika kallal.
Seal mõeldakse niisuguse leida, mille
üle kahtlert võiks tekkida.

24. aug. 1928.

Murisõn kiriku välimust.
Surnukambi: ehituse aeg pole teada.
Mööda ei ole küllalt täpsed..

Kastara aparaadi puudumisel, ei
olnud võimalik kiriku ovestatsoon
määrata.

25. aug. 1928.

Kiriku sisemase vaatlus. —

Puudulikus jäi strabes: ristid olivat
ärakuland kirjg ei olnud võimalik
arusaada.

27. aug. 1928.

Kiriku sus.

Namad kaus kirid oleks tahtnud
mõeldistamist. Krediidi puudusel oli
võimalik seda läbiviia.

28. aug. 1928.

Kiriku lähem ümbrus. Registreeritud
osa on uskamisväärne. Annullt paremas
koostis oleks vaja. Pildistamist.

1. sept. 1928a.

Epitaf. kirikus oleks rajanud
pildistamist ette koguni äratoomist
muuseumi.

Samuti rahakorjandise kest
anno 1639.

Armuaua rüüstele kohta puudus.
teated milled kirjeld.

Hooneid kohta on olemas.

2. sept. 1928a.

Surnuaia e. d. r. r. r. tähtsamad
kandud on vähe. Registreeritud nimes
kõik kanded läbi, nüüd andmed
on uskamis-väärised.

3. sept. 1928a.

Surnuaial ja lähemas ümbruses

5. sept. 1928.

Surnuaial, ja kirikus n. r. tornis.
Teise kella raskust ei tea.

20. sept. 1928.

Ülikooli raamatukogu.

21. sept. 1928.

Ülikooli raamatukogu.

24 - 30 sept. 1. okt. - 3. okt.

Töötasu materjali nimeid.

Päesaraamat on mustast
tööst väljavõte.

Su olid tingitud arja olemisest, et
tegi rariji oli oma niksandit
valent; arusaamad.

Andmed, mis töös esinevad on
uskumise väärsid. Puudulik on
korpiat osa. Oles vajamad
pidistamisest.